Azərbaycan Respublikasının
Medianın İnkişafı Agentliyi
Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

IV Yazı

Məhəmməd Hadinin dünyagörüşündə azərbaycançılıq, islamçılıq, türkçülük

Məhəmməd Hadi insanın yaranması və təkamülü məsələsini dünyəvi şəkildə qiymətləndirməyə çalışarkən dini dünyagörüşdən, o cümlədən idealizmdən kənara çıxır, müsəlman olaraq ələ aldığı zaman isə islam fəlsəfəsi əsasında idealist mövqe tuturdu. Bu ikisinin arasında tərəddüd edən Hadi hərəkət və inkişaf konsepsiyasını əsasən Qurani-Kərim fəlsəfəsi ilə izah etməyə çalışsa da, 1 bununla yanaşı qeyri-ixtiyari "dünyəvi" misallar gətirir. Bu zaman məlum olur ki, insan Adəmdən deyil heyvandan insana çevrilmiş, ancaq heç zaman "heyvani xisləti"ndən tam uzaqlaşamamış, bunun nəticəsində də insanlıq tarixi müharibələr, cinayətlər tarixidir. Çünki insan nə qədər "heyvan xisləti"ndən uzaqlaşıb saflaşmaq, mərifətləşmək istəsə də, əsasən bunlar faydasız olmuşdur. O, yazırdı:

Ucalmışsan göyə, amma hələ süflitəbiətsən,
Gözəl yollar qayırmışsan və lakin bitəriqətsən,
İşıqlı şəhərlər yapdın, özün məğlubi-zülmətsən,
Deyirsən mərifət lazım, özün timsali vəhşətsən,
Sədaqətdən vurusan dəm, yalançı bisədaqətsən,
Dilindən düşməyirkən həqq, pərəstişkari-qüvvətsən,
Bu xassiyyət ki var səndə, inan ki, nasəadətsən.

Hadinin burada nəzərdə tutduğu insan Yaradana məxsus insan deyil, bu insan Yer kürəsinin, təbiətin məhsuludur. Deməli, şairin fəlsəfi dünyagörüşündə insana münasibətdə ikilik var; bir tərəfdə heyvandan insana çevrilən təbiətin yaratdığı insan, digər tərəfdə səmavi dinlərdə ortaya qoyulan Yaradanın yaratdığı Adəmdən törəmiş insan. Bizcə, Hadinin daha çox tənqid etdiyi Təbiətə məxsus insandır, çünki Yaradanın yaratdığı insanda o, Allahın zərrəsini görür. Ancaq maraqlıdır ki, o, bir tərəfdən insanın Allah tərəfindən yaradıldığına inanmaqla yanaşı, ancaq darvinistlərin düşüncəsindən çıxış edərək 40 milyon il bundan əvvəl təkümül yoluyla insanın balıqdan quruda yaşayan heyvana, daha sonra da heyvandan insana çevrildiyini yazırdı. 2

Ümumiyətlə, dialektika məsələlərinin qoyuluşu barədə Hadi yazırdı ki, təbiətdə daimi, əbədi bir dəyişilmə, yeniləşmə hadisəsi baş verir. Fəza sonsuz və nəhayətsizdir, bu sonsuz fəzada istər bütün kainat, istərsə ən kiçik cisimlər daim dəyişilir, başqalaşır, təkmilləşir. Səma cisimləri kimi, üzərində yaşadığımız küreyi-ərzdə də "hər vaxt, hər əsrdə növbənöv təhəvvülat" baş vermişdir. Bu məsələləri şərh edən Midhət Ağamirova görə, təbiət və cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr haqqında Hadinin irəli sürdüyü müddəalar müəyyən dərəcədə məhdud (materialist yanaşmaya görə) xarakter daşımışdır: "O, inqilablardan bəhs etsə də, bu dəyişilmə, başqalaşma və təzələnmənin başlıca olaraq tədrici yolla, təkamül vasitəsi ilə baş verməsi müddəasını irəli sürür. Deməli, yaradıcılığının lap əvvəllərində Məhəmməd Hadi cəmiyyətdə, təbiətdə baş verən dərin dəyişilmə və başqalaşma hadisəsinin səbəblərini ilahi qüvvədə görürdü. Bəs bu sonsuz, nəhayətsiz, daimi dəyişilmə, özgələşmə necə baş verir? Bu hadisənin səbəbi nədir? Onun

hərəkətverici amilləri harada axtarılmalıdır? Nə üçün gerçəklikdə, varlıqda bu proses gedir? Həmin suallara cavab verməkdə müəllif çətinlik çəkir, bu hadisələrin səbəbini aşkara çıxarmaqda aciz qalır, bunları "şərairi-həsti", varlığın sirləri adlandırır, bu sirlərə heyrət edildiyini, bu "dəbdəbəli kölgəliyin" "zülmət içərisində qaldığını" bildirir". 3

Biz isə hesab edirik ki, Hadi əvvəlcə cəmiyyətdə, təbiətdə baş verən dərin dəyişilmə və başqalaşma hadisəsinin səbəblərini ilahi qüvvə kimi Yaradanda gördüyü halda, sonralar daha çox təkamül prosesinə üstünlük verərək sosial darvinizmə meyil göstərmiş, bir çox hallarda tərəddüdlü vəziyyətdə qalmışdır.

Hadinin fəlsəfi dünyagörüşündə insan və cəmiyyət problemi də mühüm yer tutmuşdur. O, yazırdı ki, ümid insan üçün çox böyük və çox müqəddəs olan bir istinadgahi-mətndir, insaniyyət bir teyri-ülvipərvaz təqdir olunsa ümid onun fəzayi-ülviyyətidir. O, yazırdı: "İnsaniyyət o fəzada teyran ediyor. Cəmiyyəti-bəşəriyyə bir seyli-xüruşan hesab olunsa əməl, ümid onun məcrasıdır. Seyrabi-bəşəriyyət onda cərəyan ediyor. Əhli-aləm bir küreyi-zatəl-əcza fərz olunsa, ümid onun xətti-hərəkətidir. insaniyyət küreyi-məfruzəsi onda dövran ediyor! Fəzayi-layətənahayi-aləmdə icrayi-dövr və hərəkət edən kürələrdən, əcramdan hansı olursa-olsun dairəsindən çıxacaq olursa məhv olacağı nə qədər həqiqi, hə qədər təbii isə bəşəriyyət də mərkəzi-əməl, məhvəri-ümiddən xaric olur isə məhv və bərbad olacağı o qədər təbii bir həqiqətdir. Demək ki, ümid həyati-növi-bəşərdir mövcudiyyət fəqət ümid ilə təmin olunuyor". 4

O, daha sonra bu fikrini əsaslandırmaq üçün fransız mütəfəkkiri V.Hüqonun aşağıdakı fikirlərindən iqtibas gətirir: "Mövcud olmaq anlamaqdır, mövcudiyyət zamani-halə təbəssüm etmək, gələsiyə ümid və intizarda bulunmaqdır. Mövcud olmaq pis və ya yaxşıyı müvazinə etmək, çəkmək üçün bir mizani-müstəqimə malik olmaqdır. Mövcud olmaq: ədalət, həqiqət, ağıl və hikmət, əmniyyət, doğruluq, istiqamət, gözəl hissiyyat, hüquqpərvəri və zaifşünasi kibi xəsaisi-insaniyyəyi bir mərkəzə, yəni qəlbə cəm edərək mıxlamaqdır. Mövcud olmaq insan öz qiymətini, dəgərini bilmək, iqtidarını tanımaq, vəzifəsində qüsur etməməkdir. Mövcudiyyət vicdandır, vicdan isə ümidlə, əməllə qaimdir".5 Hüqo ilə tamamilə razılaşdığını deyən Hadi yazırdı: "İştə ədibi-müşarileyhin sözündən anlaşılan budur ki, mövcudiyyət ümidlə bəqapəzir oluyor, nə müqəddəs kəlam, nə ali fikir:

Ümmidilədir binayi-aləm,
Ümmid mühandisi-cahandır.
Zövqavəri-fikir, qəlbi-candır.
Ümmid ilədir bəqayi-adəm. 6

Hadi yazırdı ki, həyat mübarizəsi meydanında insanların birinin digərinə rəqabət edərcəsinə son dərəcə çalışmaya məcbur edən -tərəqqi amilidir. O, yazırdı: "Bir fərdi, bir milləti, bütün aləmi-bəşəriyyəti ülviyyatın ən vüsətli fəzasına füshətgahi-cəbərutun namü tənahi nöqtələrinə isad edən əməldən, ümiddən başqa bir şeymidir? Ümid bir vasiteyi-təali, bir rəhbəri təkamüldür ki, növibəşər ondan heç bir zaman müstəğni olmayub və hala olamiyor və bundan sonra olamazg Mədəniyyət aləmində zibi-ənzari-heyrət olan bunca maarif, bədaye, sənaye, bütün asari-ümran pərvaranə bariqeyi-ümidin şəşəələri, şəcərəyi-amalın miveyi-həlavətbəxşası deyilmildir. Sineyi-ərzdə mədfun sərvəti-təbiiyyəyi meydana çıxaran təbiətin ən dəqiq və müzlim əsrari-xəfayasını açan ənvari-ümiddən başqa nədir. Üzərində yaşadığımız dünyanın ərazi-yi-məchuləsini kəşfə müvəffəq olan nuri-əməl, şövqi-arzu, sayiqeyi-ümid deyilmidir?".7 "Bədaye" şeirində bu fikirlərinin davamı olaraq o, yazırdı:

Şəcərlərdən, vərəqlərdən gəlir gulbangi-rəbbani
Lisani-vəhdəti dər guş edə rol kəs ki, şinəvadır.
Təcəllibəxşi-zərrati-cahandır nuri-atəşrəng,
Şəcərlər, qönçələr, güllər tcəlligahi-mövladır.
Cahan mirati-hüsni-dilfiribi-dilbəri-vəhdət,
Gəhi zülmət olur, gəh qəlbi-ariftək mücəlladır.
Büluri-kainətə inikas etdikcə "vəchullah",
Təcəddüdpərvarənə rənglərlə çöhrəriadır.
Cahan büllurasa lövni-gunaguni cəzb eylər,
Həqiqət bir, təcalla-latənahi, gör nə imadır!
Nələr parlar, ilahi, şəmsi-aləmtabi-hüsnündə
Ki, hər bir zərrəsi heyrətrəsi-idrakidanadır.
Nələr eylər təzahür lövhi-məhfuzi-təbiətdən-
Ki, hər bir nöqtəsi gəncineyi-sirri-xəfayadır.
Nələr peyda olur seyli-xüruşani-həqiqətdən
Ki, hər bir qətrəsi ümmani-bipayani-mənadır.
Nə müdhiş mövclər təşkil edir bu bəhri-dəhşətnak
Ki, hər bir mövcü hövləngiz, yəsamiz, qəmzadır.
Həqiqi abid olsa, bir idadətxanadır aləm-
Ki, hər bir kövkəbi Hadiyi-ərşi-rəbbi-əladır. 8

Qnoseologiya məsələsində də Hadi dünyanın dərkedilməzliyi nəticəsinə gələrək insan idrakının qüdrətini inkar etmiş və təbiətin hələ açılmayan sirləri qarşısında insan ağlının, insan zəkasının acizliyindən bəhs etmişdir. O, yazırdı:

Nə məqsəd ilə yaranmış cidalgahi-həyat?
Nədir həyat ilədəva edən cünudi-məmat?
Nədir imarəti təqib edən bu təxribat?
Gəlir xəyalə bu sirri edəndə tədqiqat...
Nədir rəvabitü eşqü məhəbbət əşyadə?
Nədir bu nəzmi-mükəmməl həzizü baladə?
Nədir o mənbəyi-pərtöv səmayi-xəzradə?
Nədir bu nuri-həqiqət zülami-mənadə? 9

Hadinin bu məsələlərdə idealist mövqedə durmasını tənqid edən Ağamirov yazırdı ki, o, sonralar elmin inkişafı nəticəsində materializmə də meyil göstərmiş, nə idealizm, nə də materializm mövqeyində ardıcıl olmamışdır. O, yazırdı: "Qnoseologiya məsələsində bir sıra hallarda materializm zəmininə üz tutduğuna baxmayaraq, M.Hadi heç də həmişə ardıcıl fikir yeritmir, tərəddüdlər edir, ziddiyyətlərə yol verir, bu baxışlarına idealist motivlər qatır. Ağlın, idrakın mənbəyi, necə əmələ gəlməsi məsələsini din mövqeyindən həll edir, bunların insana "yuxarıdan", allah tərəfindən "əmanət" verildiyi fikrini irəli sürür, bu müddəasını təsdiq etmək üçün Quran ayələrinə əsaslanır, belə bir qənaətə gəlir ki, peyğəmbər insan ağlını "əmanət" adlandırmışdır və insanlar bu sərvəti hifz edib saxlamalıdırlar".10

Deməli, Hadi insan ağlını, ya da insanın fərdi ruhunu ilahi vəhylə bağlayıb Yaradana qədər gedib çıxırdı. Bu zaman o, daha çox sufiyanə mövqe tutur, sufilər kimi mistik düşüncələrə dalır, İlahi Mənlə insani Məni eyniləşdirir. O, yazırdı:

Həllac "ənəlhəq" dedi, həq, həq dedi, əlhəq,
Həqqiyyətinə eylədi mahiyyətini isar.
Aya bu deyilmidir həyati əbədiyyə-
Ehyayi-kəmalat üçün insan ola bərdar?
Zülmətdən əgər olsa idi nur girizan,
Olmazdı cahan bərqi-həiqəqtlə ziyadar.

Əgər doğrudan da İlahi Mənlə insani Məni eynidirsə, daha doğrusu insani Mən elə İlahi Mənin, İlahi Ruhun bir zərrəsidirsə, o zaman insan bu dünyada təbiət, cəmiyyətdə gedənləri dərk etməkdə çətinlik çəkməməli, üstəlik axirət dünyasını da başa düşüb ölümdən qorxmamalıdır. Çünki İlahi Mənin bir zərrəsi, elə özü olan İnsani Mən əslində nəinki rasional olanları, irrasional olanları da dərk etmək gücündə olmalıdır. Ancaq bu real həyatda mümkündürmü? Hadiyə görə, ruhun ekstazı halında insan Məni buna qadirdir. O, yazırdı:

Fikrim sarındı rəfrəfi lajutmənzərə,
Pərvaz qıldı məhşəri-əsrarpərvərə.
Gəzdi, dolaşdı rəfrəfi-ruhim cahanları.
Məşhud olan sərair ilə nəşədar idi.
əmaqi-ruhdan gəliyordu həzin səda,
İlhami qeybə qarşı dilim guşdar idi. 11

Maraqlıdır ki, insan Məni, insan Ruhu İlahi Ruhun, İlahi Mənin bir zərrəsi olduğu halda, təkrar Onun özünə dönərkən, ya da Mütləq Ruha qovuşmaq istərkən bu ya mümkünsüzdür, ya da çox çətinliklə mümkündür. Bu zaman da məlum olur ki, naqislik, qüsurluluq İlahi Ruhun bir zərrəsi olub, sadəcə bir qədər fərqli, özgələşmiş şəkildə yenidən Ona qovuşmaq istəyən insani Mənlə, insani Ruhla bağlıdır. Bu zaman sual yarana bilər ki, mükəmməl, ilahi bir qüvvədən, yəni Yaradandan törəyən bir zərrə, ya da, saysız-hesabsız zərrələr olan insani Mənlərdə niyə naqislik, qüsurluluq ortaya çıxır və bununla da Mütləq Ruha qovuşmaq böyük bir əzab-əziyyətə çevrilir? Başqa sözlə, mükəmməl, naqissiz İlahi Məndən törəyən İnsani Mənin onu törədən Yaradanına dönərkən idrak məhdudluğuna, idrak korluğuna düçar olub "yarımçıq", naqisli qalması çox düşündürücüdür.

Hadi bu insani Mənin idrak məhdudluğunu, idrak korluğunu izah etməkdə çətinlik çəkir, ümidini daha çox elm və texnologiyanın inkişafına bağlayırdı. O ümid edirdi ki, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində insan idrakı bir çox suallara cavab tapacaqdır.

Ümumiyyətlə, Hadinin dünyagörüşü ziddiyyətlərlə müşahidə olunur. O, bir tərəfdən İslam dininə bağlı olub ontoloji və qnoseoloji məsələlərdə ıdaha çox idealist mövqedən çıxış etsə də, bəzi hallarda buna daban dabana zidd olan materialist mülahizələr də irli sürmüşdür. Hadinin "materializmi" Yaradanı inkar etmək, ya da islam dinindən üz döndərməklə qətiyyən bağlı olmamışdır. O, heç bunu ağlının "ucu"ndan belə keçirməyib. Sadəcə, kainat, təbiət və cəmiyyət hadisələrini, proseslərini izah edərkən, bəlkə də "xəbəri olamdan" materialist düşüncələri də ifadə etmişdir. Onun bu "materializmi" əslində idealizmi inkar etməkdən çox, bir məsələnin başqa cür izah oluna bilməsini ortaya qoyması ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkisafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur